

Sufinancira Europska
unija u okviru programa
Europa za građane

Građansko obrazovanje u Hrvatskoj *policy preporuke*

Gong, Zagreb, prosinac 2018.

GONG je Centar znanja u području građanskog aktivizma i izgradnje demokratskih institucija društva u okviru Razvojne suradnje s Nacionalnom zakladom za razvoj civilnoga društva.
Izrađeno uz financijsku podršku Nacionalne zaklade za razvoj civilnog društva kroz Centre znanja za društveni razvoj te Europske unije kroz program Europa za građane.
Sadržaj je isključiva odgovornost autora i izdavača te ne predstavlja službeni stav donatora niti su donatori odgovorni za informacije ili način njihove uporabe.

UVOD

U dokumentu je osiguran prikaz aktualnih istraživanja i analiza vezanih uz građansku i društvenu kompetenciju mladih te na koji način se kroz obrazovni sustav i neformalno obrazovanje podržava razvoj te kompetencije. Prikupljeni su i analizirani primjeri dobrih praksi implementacije formalnog i neformalnog građanskog odgoja i obrazovanja u Europi radi ukazivanja na važnost kvalitetnog građanskog odgoja i obrazovanja te izrade preporuka za njegovo unapređenje u Hrvatskoj.

Pri tome je važno prepoznati važnost građanskog obrazovanja odraslih što je vrlo važno područje koje nije obuhvaćeno ovim dokumentom. Odnosi se na sve one programe obrazovanja za demokraciju, ljudska prava, održiv razvoj, društveno sudjelovanje i socijalne vještine koje provode udruge i obrazovne ustanove koje se bave obrazovanjem odraslih. Uz to, važno je pitanje građansko obrazovanje svih studenata te koliko se ono provodi izvan društveno-humanističkih fakulteta s obzirom da se kroz ovo područje razvija temeljna kompetencija važna za sve građanske i građane. Nadalje, važno je i područje osiguranja uvjeta za razvoj građanske i društvene kompetencije nositelja vlasti (izvršne zakonodavne i sudske) kako bi bili responzivni na inicijative i potrebe građana. Često se povezano uz ovu temu spominje internacionalizacija i europeizacija obrazovanja koje nedovoljno utječu na građansko obrazovanje dodajući mu europsku i globalnu dimenziju te potreba da se građansko obrazovanje odraslih intenzivira u uvjetima opasnosti radikalizacije ili u uvjetima uključivanja migranata i izbjeglica u društvo i to osobito onih koji dolaze iz država koje nemaju demokratsko pravno uređenje što se prepoznaje i kroz prioritete financiranja takvih programa kroz projekte Erasmus+ ili Europa za građane. Međutim, sva ova pitanja o građanskom obrazovanju odraslih iako su vrlo važna izlaze iz okvira ovog dokumenta koji se usmjerava na građansko obrazovanje mladih.

Građanski odgoj i obrazovanje (GOO) podrazumijeva formalne i neformalne programe kojima je cilj razvoj raznovrsnih društvenih i građanskih kompetencija – znanja, sposobnosti i stavova - koje građanima omogućuju razumijevanje, te aktivno i odgovorno sudjelovanje u njihovom društveno-političkom okruženju (Šalaj, 2015: 248). U međunarodnim dokumentima Vijeća Europe, EU i UN-a postoji suglasnost oko važnosti i nekih temeljnih

sastavnica građanskog odgoja i obrazovanja kako u školama i neformalnom obrazovanju tako i na fakultetima te kasnije u cjeloživotnom učenju (Preporuka Rec(2002)12 o odgoju i obrazovanju za demokratsko građanstvo, Preporuka Rec(2004)4 Odbora ministara o Europskoj konvenciji o ljudskim pravima u sveučilišnom obrazovanju i stručnoj izobrazbi).

Na temelju međunarodnih dokumenta *Preporuka Vijeća Europe o obrazovanju za demokratsko građanstvo* iz 2002. godine i *Povelje Vijeća Europe o obrazovanju za demokratsko građanstvo i obrazovanju za ljudska prava* iz 2010. godine, hrvatski *Kurikulum građanskog odgoja i obrazovanja* (2012.) koji se eksperimentalno provodio u školama dvije školske godine definirao je građansku kompetenciju kao onu koja se sastoji od tri funkcionalne dimenzije: građanskog znanja i razumijevanja, građanskih vještina i sposobnosti te građanskih vrijednosti i stavova (Horvat i Kovačić, 2016: 15). Tako se može zaključiti kako se građansko obrazovanje veže uz poučavanje o, primjerice, temeljnim političkim i društvenim pojmovima te osnovama demokratskog političkog sustava kao i sposobnostima poput kritičkog razmišljanja, medijske pismenosti ili pak analize teksta potrebnih za aktivnu participaciju u političkom životu. Građansko obrazovanje i odgoj već se pokazalo kao pozitivno za atmosferu u učionici i odnose među učenicima, što je potvrđeno i kroz rezultate eksperimentalne provedbe Kurikuluma građanskog odgoja i obrazovanja (Spajić Vrkaš, 2015). Stoga je važno uključiti u građanski odgoj u dovoljnoj mjeri razvoj socijalnih vještina, osobito suradnje i nenasilnog rješavanja sukoba.

U isto vrijeme, građanski odgoj i obrazovanje podrazumijeva razvijanje vrijednosti koje su važne za demokratsku političku kulturu kao što su vrijednosti navedene u čl. 3 Ustava RH. Europski parlament i Vijeće Europske Unije još su 2006. godine zaključili kako takvo obrazovanje razvija „građanske kompetencije omogućuju pojedincu puno sudjelovanje u građanskom životu, zahvaljujući poznavanju društvenih i političkih pojmova i struktura i opredjeljenju za aktivno i demokratsko sudjelovanje u društvu“, osposobljava mlade za suvremeni radni život koji se sve više temelji na timskom radu i smanjivanju hijerarhije i podučava nenasilnom rješavanju sukoba ([Preporuka Europskog Parlamenta i Savjeta, 2010: 171, 175, 180](#)).

Europsko vijeće je 2015. godine zaključilo kako je uloga obrazovanja promicanje fundamentalnih ljudskih prava, nediskriminacije, vladavine prava, društvene inkluzije, pluralizma, tolerancije i sličnih demokratskih vrijednosti kao i osnaživanje mladih za aktivno

građanstvo, razumijevanje drugačijih, kritičko razmišljanje i otvorenosti za dijalog (Europsko vijeće, 2015). U dokumentu Preporuka Vijeća od 22. svibnja 2018. o ključnim kompetencijama za cjeloživotno učenje, društvena i građanska kompetencija je označena kao jedna od osam temeljnih kompetencija za cjeloživotno učenje te se opisuje kao: “Kompetencija građanstva sposobnost je da se postupa kao odgovoran građanin te da se u potpunosti sudjeluje u građanskom i društvenom životu na temelju razumijevanja društvenih, gospodarskih, pravnih i političkih koncepata i struktura, kao i globalnih promjena i održivosti.”.

Srodan koncept građanskom obrazovanju je i globalno obrazovanje koje je prema Deklaraciji o globalnom obrazovanju iz Maastrichta (2002.): “obrazovanje koje otvara oči i umove prema realnostima ovoga globaliziranoga svijeta te ih pokreće prema ostvarenju svijeta u kojemu vladaju pravda, jednakost i u kojemu su ljudska prava temeljna vrijednost. Globalno obrazovanje obuhvaća obrazovanje za razvoj, obrazovanje o ljudskim pravima, obrazovanje za održivost, mirovno obrazovanje, sprječavanje sukoba i interkulturalno obrazovanje kao globalnu dimenziju građanskog obrazovanja”. Također, globalno obrazovanje prati prioritete definirane u UN-ovoj Agendi 2030 za održivi razvoj. Globalni ciljevi u obrazovanju (Incheon Declaration Education 2030) eksplicitno naglašavaju važnost razvoja vještina, vrijednosti i stavova kroz obrazovanje o održivom razvoju i globalno građansko obrazovanje.

Građanski odgoj i obrazovanje u hrvatskom obrazovnom sustavu

U odgojno-obrazovnom sustavu u većini srednjih škola se provodi predmet Politika i gospodarstvo od 1993. Od 1999. godine uveden je program odgoja i obrazovanja za ljudska prava (Nacionalni program odgoja i obrazovanja za ljudska prava, Vlada Republike Hrvatske, 1999. Klasa: 004-01/99-01/05, Urbroj: 5030108-99-18) koji se provodio na dobrovoljnoj osnovi.

U razdoblju od 2012. do 2014. godine eksperimentalno je proveden kurikulum građanskog odgoja i obrazovanja u 12 osnovnih i srednjih škola u Republici Hrvatskoj koji je bio usklađen s tada aktualnim Nacionalnim okvirnim kurikulumom. Praćenje i vrednovanje provedbe povjereno je Nacionalnom centru za vanjsko vrednovanje obrazovanja, Istraživačko-

obrazovnom centru za ljudska prava i demokratsko građanstvo Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Agenciji za odgoj i obrazovanje i Mreži mladih Hrvatske s partnerima (Centar za mirovne studije i GONG). Rezultati provedbe Kurikuluma građanskog odgoja i obrazovanja u 12 osnovnih i srednjih škola (školska godina 2012/2013. objedinjeni su i objavljeni u studiji (Ne)moć građanskog odgoja i obrazovanja (2015.). Među prijedlozima za unapređenje kvalitete Kurikuluma i nastave navode se: osiguranje materijalnih sredstava za provedbu GOO-a; dodatno bodovanje rada učitelja koji provode GOO (naročito kroz izvanučioničke aktivnosti, odnosno projekte škole i društvene zajednice); osiguranje vremena za GOO u školskoj satnici; osiguranje uvjeta za veću aktivnost učenika u školi i lokalnoj zajednici; priprema izvora za učenje i usavršavanje učitelja; unapređenje suradnje škole i roditelja, te škole i organizacija civilnoga društva; uvođenje odgovarajuće pripreme učitelja na učiteljskim i nastavničkim fakultetima, ali i ugradnja tema i vrijednosti koje promiče GOO u sve predmete i rad škole u cjelini.

U školskoj godini 2014./2015. uveden je Program međupredmetnih i interdisciplinarnih sadržaja Građanskog odgoja i obrazovanja za osnovne i srednje škole u Republici Hrvatskoj čime se provedba građanskog odgoja treba provoditi međupredmetno kroz sve predmete u osnovnoj i srednjoj školi. Međutim, za razvoj građanske kompetencije pokazalo se potrebnim provoditi projekte i izvan-nastavne aktivnosti kojima se osigurava prostor i vrijeme za GOO te na razini škole dodatno angažirati i educirati učitelje koji će osobitu pozornost posvetiti provedbi građanskog obrazovanja i kojima će to biti i zaduženje.

Dodatno, različiti nacionalni strateški dokumenti, a pogotovo oni za ljudska prava i uključivanje ranjivih skupina, vide potencijal građanskog odgoja i obrazovanja u razvoju društvene solidarnosti, uvažavanja različitosti i uključivosti.

U Nacionalnom programu zaštite i promicanja ljudskih prava za razdoblje od 2013. do 2016. (2013: 130-131) se navodi: *“U Nacionalnom okvirnom kurikulumu za predškolski odgoj i obrazovanje te opće obvezno i srednjoškolsko obrazovanje iz 2010. godine građanska kompetencija postaje jedan od ključnih ishoda učenja. (...) Građansko-odgojno-obrazovni kapital kojim Republika Hrvatska danas raspolaže u formalnom i neformalnom sustavu odgoja i obrazovanja relativno je velik. Značajan broj osnovnih i srednjih škola uveo je odgoj i obrazovanje za ljudska prava i/ili njima srodne sadržaje, odnosno programe u nastavu*

po jedinih predmeta ili kao izvannastavnu projektnu aktivnost u suradnji s Agencijom za odgoj i obrazovanje, organizacijama civilnoga društva i drugim odgovarajućim društvenim akterima.“.

Građanski odgoj i obrazovanje ima svoje mjesto i u drugim strateškim dokumentima kao što su: Nacionalni program za Rome i Akcijski plan Desetljeća za uključivanje Roma 2005. -2015.; Nacionalni plan aktivnosti za prava i interese djece od 2006. do 2012.; Nacionalna politika za promicanje ravnopravnosti spolova 2006.-2010.; Nacionalna strategija stvaranja poticajnog okruženja za razvoj civilnoga društva 2006.-2011. te 2012. do 2016.; Nacionalni program zaštite i promicanja ljudskih prava 2008.- 2011.; Nacionalni program za mlade od 2009.-2013. te 2014. do 2017. godine. Nacionalni program za mlade od 2014. do 2017. godine građanski odgoj i obrazovanje eksplicitno navodi u svojim mjerama (2014.): Cilj 1.1. Obrazovati mlade za aktivno građanstvo i nenasilje koji ima zadatke: 1. uvesti građanski odgoj i obrazovanje međupredmetno u sve razrede osnovnih škola i srednje škole; 2. 2015/2016. uvesti građanski odgoj i obrazovanje kao obvezni nastavni predmet u 8., razred osnovne škole i 1. i 2. razred srednje škole, te provoditi međupredmetno tijekom cijelog osnovnoškolskog i srednjoškolskog obrazovanja. 3. pripremiti radne materijale za učenike, učitelje i nastavnike za provedbu građanskog odgoja i obrazovanja.

Važnost građanskog obrazovanja vidimo i u mjerama primjerice Strategije za uključivanje osoba s invaliditetom iz 2017 (“Organizirati javne rasprave, okrugle stolove i seminare u svrhu informiranja i senzibiliziranja javnosti o mogućnostima uključivanja žena i mladih s invaliditetom u javni i politički život”).

Autor Berto Šalaj (2018) navodi da je „za razliku od većine drugih demokratskih država, GOO u hrvatskom školskom sustavu prisutan tek sporadično, bez sustavnih napora da se u njega uključe sva školska djeca, iako brojna sociološka, politološka i pedagoška istraživanja sugeriraju da u političkoj kulturi mladih u Hrvatskoj postoje brojni nedostaci, to jest zabrinjavajuća odstupanja od ideala demokratske političke kulture“. Nadalje, konstatira da „dosadašnje iskustvo“ pokazuje „kako niti jedna hrvatska vlada, bez obzira na to je li bila lijevo ili desno politički orijentirana, nije smatrala da GOO treba biti važan segment obrazovnog sustava“. Pritom Šalaj (2018) opisuje kako pristup javnog zagovaranja važnosti GOO od strane akademske zajednice, nevladinih organizacija, učitelja, nastavnika i profesora

nije urodio željenim rezultatom. Nije se pokazao uspješnim niti pristup uvjeravanja vlasti putem argumenata i dokaza ili snažni društveni i politički pritisci na političke elite putem javnih demonstracija i protesta kao što su prosvjedi Hrvatska može bolje! održani u lipnju 2016. i 2017. godine u čijoj organizaciji je sudjelovala GOOD inicijativa. Stoga Šalaj opisuje i treći mogući pristup, kojeg naziva „intersticijski“ kao što su uvođenje GOO u škole u pojedinim lokalnim zajednicama (Šalaj, 2018).

Što kažu istraživanja o građanskoj kompetenciji mladih

U Republici Hrvatskoj nedovoljno je razvijena politička pismenost, a postoji prostor i za razvoj demokratske političke kultura, što doprinosi osjećaju nepovjerenja mladih u sustav te nositelje i provoditelje javnih politika. Nekoliko istraživanja stavova i znanja mladih (kao što su: Odgaja li škola dobre građane? iz 2011. GONG-a i Fakulteta političkih znanosti koje su proveli D. Bagić i B. Šalaj; Mladi u vremenu krize iz 2013. Instituta za društvena istraživanja Zagreb i Friedrich Ebert Stiftunga koje su provele V. Ilišin, D. Bouillet, A. Gvozdanović i D. Potočnik; Od podanika do građanina – razvoj građanske kompetencije mladih iz 2016. Instituta za društvena istraživanja Zagreb, GONG-a i GOOD inicijative, koje su proveli A. Gvozdanović i D. Bagić) pokazala su da mladi u Hrvatskoj uglavnom prihvaćaju temeljne vrijednosti hrvatskog Ustava, ali prisutni su i drugačiji nedemokratski stavovi među mladima kao i nedostatak političkih znanja i informiranosti, a osobito se ističe da mladi imaju slabo povjerenje institucije poput političkih stranaka, Vlade i parlamenta te nedovoljno sudjeluju u društvenom i političkom životu i ne vide mogućnost utjecaja. Također, značajna razlika u znanjima utvrđena je u odnosu na obrazovanje pri čemu su učenici gimnazija i studenti u boljem položaju.

Istraživanja koja će biti detaljnije opisana u nastavku pokazuju postoji potreba za većom podrškom mladima u razvoju građanskih znanja, vještina i stavova. Mladi pokazuju ograničeno razumijevanje temeljnih političkih pojmova i procesa, nemotiviranost za politički angažman, nepovjerenje u političke i državne institucije te podupiranje određenih nedemokratskih vrijednosti. Tako istraživanje provedeno nad maturantima u 2013. godini ukazuje kako je tek trećina njih zainteresirana za politiku u Hrvatskoj, niti jedna od 13 ponuđenih državnih institucija ne uživa njihovo većinsko povjerenje, prevladava osjećaj male

(31%) i niti male (46%) zastupljenosti u politici, etnička distanciranost i neprihvatanje različitosti (tek nešto više od petine ispitanika bi prihvatilo romsku ili homoseksualnu obitelj kao potencijalne susjede) (Ilišin i dr., 2013).

Slično ovome, istraživanja nad maturantima iz 2016. godine pokazala su kako je čak 70% ispitanika smatralo kako je Kolinda Grabar - Kitarović predsjednica Vlade RH, trećina je smatrala kako HDZ i SDP zajedno obnašaju vlast, a trećina kako Hrvatska ima predsjednički politički sustav (Bagić i Šalaj, 2016). Uočena je i zabrinjavajuća prisutnost autoritarnih stavova, tendencija ograničavanja političkog pluralizma i slobode političkog djelovanja. Čak 70 posto maturanata ukinuli bi određene političke stranke, a polovica bi zabranila određene medije (Bovan i Širinić, 2016). Ovakvi rezultati ukazuju na potrebu za sustavnim i dubinskim unapređenjem kvalitete građanskog odgoja i obrazovanja, budući da formalno obrazovanje i školsko okruženje čine jedno od ključnih područja političke i društvene socijalizacije mladih.

Međunarodno istraživanje građanskog odgoja i obrazovanja (ICCS) koje organizira *Međunarodno udruženje za vrednovanje obrazovnih postignuća* osiguralo je novije informacije o građanskoj kompetenciji mlađih dobnih skupina. Do sada se istraživanje provodilo četiri puta, a 2016. godine je provedeno u 24 države te je po prvi puta uključilo i učenike iz Hrvatske. Ovo međunarodno istraživanje objavljeno je i dostupno [online](#), a Nacionalni centar za vanjsko vrednovanje obrazovanja objavio je i publikacije i istraživanje na hrvatskom jeziku na svojim [web stranicama](#).

Najnovije europsko komparativno istraživanje učenika osnovnih škola ICCS 2016 koje je u Hrvatskoj proveo Nacionalni centar za vanjsko vrednovanje obrazovanja (2017) potvrdilo je da učenici iz Hrvatske u odnosu na ostale zemlje imaju manjak povjerenja u javne institucije – vladu, parlament i političke stranke te medije. Ipak, u znanju i u osjećaju pripadnosti europskome identitetu kao i iznimno pozitivnom stavu prema Europskoj uniji osnovnoškolci iz Hrvatske su se pokazali iznadprosječnima. Istovremeno, pripremljenost hrvatskih učitelja za poučavanje građanskog odgoja i obrazovanja se nalazi ispod prosjeka ICCS-a u većini ispitivanih područja, osim u području odgovorne upotrebe interneta, razvoju kritičkoga i neovisnoga mišljenja kod učenika te mirnoga rješavanja sukoba.

Istraživanje obuhvaća nacionalno reprezentativan uzorak učenika u dobi od 14 godina s ciljem dobivanja uvida u to kako razumiju građanstvo i svoju građansku ulogu. U istraživanju provedenome 2016. godine sudjelovalo je ukupno 24 zemalja s preko 94 000 učenika, 37 000 učitelja i 3800 osnovnih škola. U Hrvatskoj je oko 4000 učenika ispunjavalo ispit znanja,

upitnik za učenike (međunarodna inačica) i europski upitnik za učenike (regionalna opcija za 14 zemalja sudionica iz Europe). Također, u istraživanju je sudjelovalo oko 3000 učitelja i 176 ravnatelja osnovnih škola. U ovom istraživanju aktivno se građanstvo, razumije kao spoj znanja, građanskih stavova prema određenim društvenim i političkim temama te građanskog ponašanja koje obuhvaća spremnost za aktivno sudjelovanje u životu zajednice (NCVVO, 2018; Schulz i dr., 2018).

Istraživanje je pokazalo da učenici iz Hrvatske, u odnosu na učenike ostalih zemalja uključenih u istraživanje, imaju nižu razinu povjerenja u temeljne javne institucije – parlament, vladu i političke stranke, te medije. Ipak, hrvatski su učenici pokazali iznadprosječan osjećaj pripadnosti europskome identitetu te veoma pozitivan stav prema Europskoj uniji. Također, hrvatski, ali i njihovi međunarodni vršnjaci pokazali su da statistički značajno iznadprosječno vrednuju spolnu ravnopravnost (Schulz i dr., 2018: 127). Hrvatski učenici kao i njihovi međunarodni vršnjaci u visokom postotku smatraju da bi sve etničke manjine trebale imati jednaka prava, ali su učenici u Hrvatskoj ipak nešto ispod ukupnog prosjeka ICCS 2016 istraživanja. Iz međunarodnog izvještaja također je vidljivo da u oba slučaja (u slučaju prava etničkih manjina i rodne ravnopravnosti) učenice u većoj mjeri od učenika vrednuju jednakopravnost (Ibid, 128 - 130).

Hrvatski učenici natprosječno u odnosu na učenike ostalih država vrednuju utjecaj crkve na društvo (Ibid, 140) te smatraju jak utjecaj na religije u društvu opravdanim i poželjnim zbog čega se može postaviti pitanje u kojoj mjeri razumiju vrijednost sekularnosti, odnosno odvojenosti crkve od države. Zanimljivo je i to da u Hrvatskoj izrazito visok postotak učenika ima mogućnost sudjelovati u izborima za školsko vijeće ili predstavnika, dok izrazito mali postotak njih ima mogućnost stvarnog donošenja odluka o tome kako će škola funkcionirati (Ibid, 98). Što se tiče samog sadržaja GOO-a istraživanje je pokazalo da su učenici u Hrvatskoj najzadovoljniji sadržajem koji se odnosi na zaštitu okoliša, a smatraju da su najmanje prilika imali naučiti o tome kako funkcionira ekonomija i po tome je Hrvatska u skupini zemalja s najnižim rezultatom (Ibid, 170).

Usprkos nezadovoljavajućim rezultatima kroz posljednjih dvadesetak godina, cjelokupna reforma GOO-a još uvijek nije provedena, a program se trenutačno temelji na kurikulumu koji propisuje isključivo međupredmetnu provedbu i zanemaruje već ukazane probleme i nepripremljenosti nastavnika, nedostataka resursa i zanemarivanja određenih tema (Horvat i Kovačić, 2016: 25, 26). Iako je evaluacija implementacije prethodnog Kurikuluma građanskog

odgoja i obrazovanja u 2012./2013. akademskoj godini ukazala na problematičnost međupredmetne provedbe osobito u višim razredima osnovne škole i srednjoj školi radi učestalog zanemarivanja političke komponente zbog teškoća integracije takvih tema u postojeće predmete, na važnost određenja odgovarajuće satnice i nastavnih materijala, na nedostatnu materijalnu potporu školama za provedbu GOO-a, te na nepripravnost učitelja budući da polovica njih nije imala prethodnog iskustva u području građanskog obrazovanja (Spajić-Vrkaš, 2015). U novom kurikulumu nisu uvede promjene koje bi adekvatno odgovorile na ove probleme. Time obrazovni sustav nije osigurao jasan prostor i odgovornost za poduku jedne od osam temeljnih kompetencija koje bi se obrazovanjem trebale steći. Dok međupredmetnost svakako sadrži određene pozitivne elemente i prednosti, ključno je i osigurati adekvatan program te prostor za razgovor i diskusiju o temama ključnim za aktivno sudjelovanje u suvremenoj demokraciji.

Marko Kovačić i Nikola Baketa (2018) iz Instituta za društvena istraživanja u Zagrebu proveli su istraživanje s fokus grupama u kojima su bili zastupljeni učitelji i nastavnici aktivni u provedbi građanskog odgoja i obrazovanja. Istraživanje čiji su preliminarni rezultati predstavljani na [ekspertnom forumu GOOD inicijative](#) pokazalo je da su pozitivne strane provedbe interes učenika, povećana uključenost različitih tipova učenika u nastavu, životnost i poboljšana suradnja s kolegama. Kao negativne strane provedbe istraživači ističu **organizacijske izazove**, problem komunikacije i sustavnog pristupa uvođenja i provođenja ovog međupredmetnog sadržaja, **nedostatak komunikacije/koordinacije**, **administrativne izazove**, **nedostatne financijske resurse**, **izostanak znatnije promjene** (nastavnici koji su i ranije obrađivali ove teme u okviru svoji predmeta i dalje to nastavljaju raditi, a oni kojima to nije bilo privlačno uglavnom izbjegavaju međupredmetnu provedbu). Autori istraživanja navode kako su entuzijastičniji među učiteljima koji provode GOO istaknuli su da neki nastavnici doživljavaju međupredmetnost manje bitnom aktivnošću koja im samo povećava administrativna zaduženja.

Kovačić i Baketa (2018) dodatno su naglasili važnost komunikacije i suradnje s različitim akterima. Rezultati fokus grupa pokazali su da su ispitani nastavnici manje zadovoljni suradnjom s Agencijom za odgoj i obrazovanje (AZOO) u odnosu na suradnju s organizacijama civilnog društva. Nastavnici su istaknuli da je AZOO dosad uglavnom bio nevidljiv u procesu podrške provedbi GOO-a u vidu materijala i edukacija nije se pokazala

primjerenom. Također, požalili su se da na postavljena pitanja i probleme s kojima su se susretali nisu dobili odgovore i nužne smjernice. Problemi su uglavnom primijećeni i u suradnji s Ministarstvom znanosti i obrazovanja (MZO), dok je suradnja s lokalnom zajednicom percipirana pozitivno. Ovdje valja imati na umu kako su učiteljice i učitelji uključeni u istraživanje bili iz sredina gdje su lokalne vlasti pokazale neku spremnost na podršku provedbi GOO-a.

Primjeri dobre prakse

Primjer dobre prakse provedbe građanskog odgoja i obrazovanja kroz izvan-nastavnu aktivnost je grad Rijeka. „Riječke lokalne vlasti, u suradnji s školama, nevladinim organizacijama i akademskom zajednicom, iskoristile su svoje zakonske ovlasti u području školovanja i započele proces sustavnog uvođenja GOO u škole, ne čekajući državu i državnu moć da to napravi za sve škole u Hrvatskoj“ opisuje Berto Šalaj te se iste informacije mogu dobiti na [web stranicama Grada Rijeke](#). Prepoznavši potrebu da podrži škole u osiguravanju prostora za razvoj građanske kompetencije učenika Grad Rijeka je proveo pilot projekt uvođenja izvan-nastavne aktivnosti građanskog odgoja i obrazovanja u osnovnim školama. U školskoj godini 2016./17. Podržali su uvođenje građanskog odgoja i obrazovanja u dio zainteresiranih škola, a sada planiraju širenje programa u sve osnovne škole te povećanje satnice na 2 školska sata tjedno sukladno prijedlozima uključenih i rezultatima praćenja i evaluacije koja je pokazala veliko zadovoljstvo učenika i roditelja ovakvim programom. Uspješnoj provedbi programa prethodila je izrada udžbenika za učenike te edukacija učitelja koji provode GOO. I druge JLRS počinju organizirati slične aktivnosti što vidimo na primjeru Grada Siska, a u suradnji s civilnim društvom u Osijeku se provodi projekt [Osijek to GOO!](#)

Organizacije civilnoga društva mogu doprinijeti provedbi građanskog odgoja i obrazovanja kao partneri školama i zajednicama u cjelokupnom procesu pripreme i provedbe, a mnoge organizacije civilnog društva angažirane su i u provedbi neformalnih obrazovnih programa za mlade i učitelje. Organizacije civilnog društva koje se zalažu za sustavno i kvalitetno uvođenje građanskog odgoja i obrazovanja u hrvatske škole, ali i na fakultete okupljene su u [GOOD inicijativu](#)

Za razliku od neaktivnosti i nedostatka dobre volje ključnih političkih aktera za reformom i unapređenjem GOO-a, razne organizacije civilnog društva u Hrvatskoj sustavno provode seminare, projekte i ostale aktivnosti od promicanja osviještenosti o važnosti razvoja građanskih i društvenih kompetencija do provođenja edukativnih programa za osnaživanje i podučavanje mladih, odraslih te nastavnika. Iako ovi akteri imaju prednost pružanja programa koji su prilagođeni lokalnom okruženju i potrebama polaznika, oni ne mogu pružiti obavezan, jednak i sustavan pristup GOO bez obzira na geografske ili socio-ekonomske karakteristike polaznika. Stoga, njihova primarna uloga treba biti nadopunjavanje, a ne zamjena formalnog obrazovnog sustava.

Ka primjeri dobre prakse suradnje organizacija civilnog društva sa srednjim školama valja istaknuti partnerski projekt Gong-a „[GEAR](#) – **G**lobal **E**ducation and **A**ctive **R**esponse“ koji se provodio od 31. prosinca 2016. do 31. prosinca 2018. godine. Cilj ovog projekta je prevencija nasilne radikalizacije i promocija demokratskih vrijednosti, temeljnih ljudskih prava, interkulturalnog razumijevanja i aktivnog građanstva. Projekt predstavlja nadogradnju na postojeće programe usmjerene na društvenu inkluzivnost i građansko, odnosno interkulturalno obrazovanje za populaciju mladih i nastavnike koje su provodili projektni partneri (škole i organizacije civilnog društva). Neki od tih programa imaju dugu tradiciju implementacije u nacionalnim državama u kojima su provodeni, ali su u sklopu GEAR projekta unaprijeđeni u skladu s postojećim potrebama i prošireni van teritorija tih država (Gear.gong.hr, 2018).

U sklopu projekta omogućena je transnacionalna razmjena postojećih uspješnih praksi među partnerima i nastavnicima različitih država. Za nastavnike i edukatore organiziran je niz edukacijskih aktivnosti, a za mlade niz radionica putem kojih su osposobljeni za aktivno promoviranje solidarnosti i interkulturalno razumijevanje. Pored toga, projekt je osposobio škole da same kreiraju projekte kojima mogu izaći u lokalnu zajednicu s vlastitim projektima fokusiranim na zaštitu ljudskih prava i razmjenu iskustva.

Projekt usmjeren na postizanje istih ciljeva je i partnerski projekt „[Start the change](#) – embracing differences through intercultural education and volunteering“ kojeg je koordinirala organizacija civilnog društva *Forum za slobodu odgoja* koji se provodio tijekom 2017. i 2018. godine. Ovaj projekt bio je fokusiran na razvoj vrijednosti i sposobnosti kao što su: osobni rast i razvoj, emocionalni razvoj i samoregulacija, građanske kompetencije, zadovoljstvo, pozitivan stav prema različitostima kao i višestruku perspektivu, te dublje

razumijevanje svijeta u okruženju (Startthechange.net, 2018). U sklopu projekta razvijene su aktivnosti i sadržaji koji su ciljali stvoriti prilike za suradnju među pripadnicima različitih skupina i obogaćivanje tih kontakata inovativnim idejama za poticanje mladih na uključivanje u projekte koji su društveno osjetljivi i usmjereni na izgradnju mira.

Nansen Dijalog Centar iz Osijeka od 2007. godine provodi interkulturalni program „[Kulturna i duhovna baština zavičaja](#)“ unutar kojeg se provode aktivnosti kojima je cilj djeci koja žive u multietničkom okruženju omogućiti bolje razumijevanje i poštivanje drugih (Nansen Dijalog, 2018). Evaluacija je pokazala kako je ovakav pristup iznimno važan za stvaranje multikulturalnog okruženja. Pored toga, implementacija ovog programa dovela je do primjetne promjene u stavovima i ponašanju djece, razvoju tolerancije, smanjenju diskriminacije dok je nastavnicima omogućena podrška u daljnjem radu na spajanju djece različitih etniciteta.

Pored civilnog društva važnost građanskog obrazovanja u Hrvatskoj prepoznale su i određene lokalne samoupravne jedinice. Tako Šalaj (2018: 17) zaključuje da je u Hrvatskoj na djelu intersticijska strategija uvođenja GOO-a u škole u pojedinim lokalnim zajednicama. Više se ne čeka na nacionalnu vlast da institucionalizira željene promijene, već se u okviru zakonskih mogućnosti dobra praksa širi u što je moguće više „pukotina“ u društvu. U ovome pogledu ističe se grad Rijeka kao paradigmatički primjer takvog pristupa. Rijeka je s obzirom na zakonske mogućnosti koje ima kao samoupravna lokalna jedinica odlučila **od školske godine 2016./2017.**, u suradnji sa školama, nevladinim organizacijama i akademskom zajednicom, učenicima riječkih osnovnih škola, na sustavni način omogućiti da primaju sadržaj GOO-a. Program se provodi kao izvannastavna aktivnost (jednom do dva puta tjedno) u višim razredima (5. i 8. razred) i za njega su izrađeni priručnici (Šalaj, 2018: 17; Grad Rijeka, 2018a). U 2018. godini Grad Rijeka potpisao je sporazum o suradnji na provedbi Građanskog odgoja i obrazovanja s Primorsko-goranskom županijom, kojim će se ova izvannastavna aktivnost uvesti i u osnovne škole na području cijele županije (Grad Rijeka.hr, 2018b). Nakon Rijeke, Osijek (Glas Slavonije.hr, 2018) i Sisak (Grad Sisak.hr, 2018) su po riječkom modelu uveli građansko obrazovanje u ovoj školskoj godini (2018./2019.), a Istra se sprema isto učiniti od iduće školske godine (Kršul, 2018).

PREPORUKE

Temeljem dosadašnjih analitičkih i edukativnih aktivnosti Gong-a te suradnje sa školama i edukatorima u provedbi građanskog odgoja i obrazovanja, kao analize teorijskih i istraživačkih radova iz ovog područja, sastavljeno je nekoliko ključnih preporuka za unapređenje kvalitete i sustavnog pristupa razvoju građanske i društvene kompetencije mladih. Radi preciznosti i lakše primjenjivosti, zasebno su iznesene preporuke za formalno i neformalno građansko obrazovanje i odnose se na tri razine (nacionalnu, lokalnu te razinu škole).

Preporuke za građansko obrazovanje na nacionalnoj razini

- Kroz formalno obrazovanje je nužno razvijati građansku i društvenu kompetenciju učenika, kao jednu od temeljnih kompetencija. Budući da građansko obrazovanje nije sustavno i kvalitetno uvedeno u hrvatske škole preporučamo uvođenje obveznog predmeta građanskog obrazovanja u sve osnovne škole i sve srednje škole u Republici Hrvatskoj u trajanju od najmanje jedne godine, a poželjno i u trajanju dvije do četiri godine počevši od viših razreda obveznog osnovnoškolskog obrazovanja. Jedino sustavno uvođenje građanskog obrazovanja u škole može svim mladima osigurati prilike za razvoj građanske i društvene kompetencije.
- Građanski odgoj i obrazovanje korelira s različitim predmetima, a u najvećoj mjeri bi ovaj tip obrazovanja trebao korelirati s politikom i gospodarstvom, sociologijom, etikom, poviješću i geografijom. Međutim, nužno je postojanje zasebnog predmeta građanskog odgoja i obrazovanja kako bi se integrirano pristupilo ulozi građana u suvremenim liberalno – demokratskim društvima.
- Predmet treba biti primarno usmjeren na učenje o suvremenim liberalno-demokratskim društvima, važnosti aktivnog i odgovornog građanskog sudjelovanja, zaštiti ljudskih prava te uvažavanju različitosti, pluralizma i interkulturalnosti. Građanski odgoj i obrazovanje treba biti usmjereno na razvoj znanja, ali u jednakoj mjeri i na razvoj vještina i sposobnosti, kako intelektualnih s fokusom na kritičko mišljenje i analitičke vještine, tako i participacijskih s fokusom na komunikacijske vještine i suradnju. Građanski odgoj i obrazovanje obuhvaća i potporu mladima u razvoju demokratskih stavova i vrijednosti među kojim je osobito važno poštivanje ustavnih vrijednosti te uvažavanje društvenog pluralizma i različitosti. Na nastavnim

satovima je potrebno osigurati vrijeme za razgovor o aktualnim političkim i društvenim temama i razvijati argumentiranu raspravu i uvažavanje različitosti.

- Aktualni građanski odgoj uveden je u formalni odgojno-obrazovni sustav međupredmetno i interdisciplinarno što se pokazalo vrlo teško provedivim i nedovoljno učinkovitim, osobito u višim razredima osnovne i u srednjoj školi. Stoga preporučamo da se i u osnovnoškolskom i u srednjoškolskom obrazovanju međupredmetna provedba nadopuni predmetom, a za osobito zainteresirane učenike i zvan-nastavnim aktivnostima te mogućnostima sudjelovanja u projektima i aktivnostima u suradnji s civilnim društvom
- Budući da je jedna od glavnih zadaća formalnog obrazovanja pripremiti mlade za snalaženje u suvremenim društvima, područja održivog razvoja, ekološko i ekonomsko područje su važne sastavnice građanskog odgoja i obrazovanja, ali njima je nužno pristupati međupredmetno. Na isti način, kulturna bogatstva i različitost su također sastavnice građanskog odgoja i obrazovanja koje također treba razvijati međupredmetno kroz već postojeće predmete jezika i kultura, a komplementarno i na građanskom odgoju i obrazovanju.
- U građanskom odgoju i obrazovanju važno je potaknuti učenike na razumijevanje potreba i mogućnosti djelovanja u njihovim lokalnim zajednicama. Isto tako, ne smije se zaboraviti važnost razumijevanja globalnih procesa. Globalno obrazovanje koje omogućava razvoj kritičkog mišljenja i razumijevanja međusobnih utjecaja lokalnog i globalnog je važan za razvoj građanske i društvene kompetencije.
- Na nacionalnoj razini potrebno je osigurati materijale i resurse potrebne za provođenje aktivnosti te dodatno osposobiti primarno nastavnike društveno-humanističkih predmeta za provedbu građanskog odgoja i obrazovanja, a zatim i nastavnike drugih područja i drugi školsko osoblje za međupredmetnu provedbu. Ovdje važnu ulogu može imati i lokalna i regionalna samouprava koji su uglavnom osnivači osnovnih i srednjih škola. Nastavnici sami prepoznaju da im nedostaje sustavne podrške. Na sadržajnoj je razini nužno, ako ne i nužnije osigurati jednak pristup edukacijama, priručnicima i drugim pomagalima za uvođenje sadržaja GOO-a za kao i za primjerice nastavnika povijesti ili sociologije. Pritom valja voditi računa i o tome da se nastavnicima ne nameću administrativna opterećenja koja odmiču fokus sa sadržaja, a da im se postojeća administrativna opterećenja olakšaju. Suvremene analize pokazale su da se dosadašnja suradnja s Ministarstvom znanosti i obrazovanja i Agencijom za znanost i obrazovanje pokazala nedostatnom. Istraživanja ukazuju da nastavnici ne

dobivaju nužne smjernice i odgovore na nedoumice i pitanja. Bez obzira na to bio način provedbe GOO-a međupredmetni ili neki drugi podrška nastavnicima i školama s te razine ne bi smjela izostati. Za međupredmetno povezivanja GOO-a nužno je osigurati nastavna pomagala za to područje i educirati učitelje i nastavnike. Trenutno su razvijeni i prevedeni razni priručnici i publikacije, ali upitno je u kojoj mjeri su oni poznati i dostupni učiteljima. Polazišta nastavnika se razlikuju s obzirom na njihovo prethodno obrazovanje.

- Na nacionalnoj razini je važno prepoznati i podržati primjere dobrih praksi građanskog odgoja i obrazovanja koji se provode kroz podršku jedinica lokalne ili regionalne samouprave ili koje iniciraju same škole i to kako kroz financijsku potporu tako i kroz razmjenu informacija i materijala koja će biti većeg opsega od one koja je aktualno organizirana kroz smotre koje se održavaju jednom godišnje i to za škole koje već sudjeluju u GOO.
- Demokracija se uči kroz svakodnevni život stoga je nužno demokratizirati škole kako bi školskom etikom i pristupom doprinosile građanskoj i društvenoj kompetenciji učenika.
- Vijeća učenika, vijeća roditelja i učiteljska/nastavnička vijeća imaju važnu ulogu u ovom segmentu i na nacionalnoj razini te treba sustavno podržavati njihov rad, ali i osiguravati im prilike za učenje i unapređenje djelovanja u području demokratizacije i aktivnog građanstva.
- Važno je na nacionalnoj razini podržati i osigurati poticajno okruženje za razvoj programa neformalnog građanskog obrazovanje primarno kroz udruge, ali i kroz druge organizacije i ustanove u kulturi i obrazovanju i to ne samo za mlade nego i za odrasle kroz programe cjeloživotnog učenja. Osobito je važno osigurati programe za skupine u riziku od isključenosti, odnosno za skupine čiju inkluziju u društvo je potrebno osobito podržati (migranti i tražitelji azila, osobito oni iz država koje nisu demokratske, građanke i građani u sukobu sa zakonom ili oni u riziku od radikalizacije i sl.).
- Važno je programe građanskog obrazovanja uključiti u školske kurikulume, ali je potrebno organizirati i građansko obrazovanje studenata svih fakulteta.
- Organizacije koje provode neformalno građansko obrazovanje mogu osigurati dodatnu podršku i inovacije i u formalnom obrazovnom sustavu kroz suradnju sa školama. Organizacije mogu doprinijeti kroz razvoj edukativnih materijala poput priručnika,

edukativnih videa ili igara ili umjetničkih sadržaja dostupnim putem interneta ili u određenim lokalnim ustanovama. Time raznovrsniji sadržaj GOO-a postaje dostupan svim zainteresiranim mladima, ali i odraslima.

Ključni preduvjeti za građansko obrazovanje na lokalnoj razini

- Jedinice lokalne i regionalne samouprave imaju važnu ulogu u dopuni školskog programa na način da on doprinese građanskoj i društvenoj kompetenciji učenika. Na lokalnoj razini postoje primjeri dobre prakse provedbe građanskog odgoja i obrazovanja na način da jedinice lokalne ili regionalne samouprave podržavaju stručno i financijski razvoj izvan-nastavne aktivnosti u tom području. Dobru praksu je započeo Grad Rijeka u šk. god. 2017./2018. S učenicima petih razreda, da bi kroz iduću godinu nastavio s osiguranjem aktivnosti od petog do osmog razreda. U šk. god. 2018./2019. Gradovi Sisak i Osijek pokazali su sličnu inicijativu, a pokazuju je i Primorsko-goranska i Istarska županija u kojoj se organiziraju aktivnosti građanskog odgoja i obrazovanja za iduću školsku godinu. Ovakve lokalne inicijative komplementarno razvijaju program prilagođen lokalnom kontekstu i potrebama te priliku za dodatni razvoj građanske i društvene kompetencije učenika. Međutim, ovakvi primjeri dobre prakse nipošto ne umanjuju potrebu za podrškom s državne razine.
- Građansko obrazovanje i odgoj već se pokazalo kao pozitivno za atmosferu u učionici i odnose među učenicima, što je potvrđeno i kroz rezultate eksperimentalne provedbe Kurikuluma građanskog odgoja i obrazovanja stoga je važno uključiti u građanski odgoj u dovoljnoj mjeri razvoj socijalnih vještina, osobito suradnje i nenasilnog rješavanja sukoba. Valja uzeti u obzir i mogućnosti koje takav format edukacije pruža u smanjivanju demokratskog (ali i demografskog) deficita. Ohrabrivanjem mladih da aktivno sudjeluju u kreiranju i utjecanju na procese donošenja odluka te formiranje zajednice u kojoj žive povećava se osjećaj pripadnosti takvoj zajednici i stvara potencijal za zadržavanje mladih u njoj.
- Na lokalnoj razini posebno je važno podržati neformalne programe GOO-a i provedbu projekata. Organizacija kulturnih događaja s odgovarajućom tematikom, osiguranje prostora za edukativne aktivnosti, volontiranje te otvaranje i održavanje centara i institucija za mlade koje nude edukativni sadržaje unapređuju ponudu neformalnog obrazovanja na lokalnoj razini te mogu rezultirati značajnim učinkom na

građanske i društvene kompetencije polaznika. Doprinos razvoju građanske kompetencije može dati i društveno angažirana umjetnost.

Ključni preduvjeti za kvalitetnije građansko obrazovanje u školama

- Demokratizacija škole i aktivno djelovanje Vijeća učenika preduvjet su kvalitetne provedbe građanskog odgoja i obrazovanja. Kako bi se mlade uistinu motiviralo za aktivno građanstvo nakon obveznog školovanja, potrebno ih je poticati na participaciju, inicijativu i kritičko razmišljanje tijekom školovanja. Stoga, školsko okruženje ne može učiti o demokraciji ako u njoj ne prevladava demokratska politička kultura te se ne otvara prostor za učeničko sudjelovanje u djelovanjima i aktivnostima škole. Poticanje na mišljenje, kritiku i sugestije za potencijalna poboljšanja, osnaživanje vijeća učenika i predsjednike razreda, suradnja i diskusije sa učiteljima pa i roditeljima samo su neke od načina osnaživanja učenika, demokratizacije škola i time prostora koji potiče razvoj demokratske političke kulture. Nadalje, nebrojene mogućnosti suradnje škole s raznovrsnim organizacijama, institucijama i akterima u lokalnoj zajednici omogućuju pokrivanje tema aktualnih i relevantnih za lokalnu zajednicu kao i raznovrsnije metode podučavanja poput izravnog susreta s pojedincima s posebnim kompetencijama ili drugim karakteristikama.
- GOO treba biti zaduženje određene učiteljice ili učitelja i potrebna je podrška učiteljima za provedbu kroz stručna usavršavanja. Posebna se pozornost treba posvetiti tome da motivirani učitelj u zaduženje dobije provoditi i koordinirati provedbu građanskog odgoja i obrazovanja. Neophodno je osigurati stručno usavršavanje učitelja i drugog školskog osoblja. Kako bi se osigurala kompetentnost, odgovornost i motiviranost nastavnika, potrebno je osiguranje sustavne poduke o relevantnim područjima kroz sveučilišno obrazovanje ili druge organizirane i kontinuirane programe.
- Suradnja škole sa zajednicom je značajna prilika za razvoj građanske kompetencije. Obrazovanje u školama može se inovirati i razvijati putem raznovrsnih projekata i izvannastavnih aktivnosti na temelju učiteljske ili učeničke inicijative i suradnje sa vanjskim akterima. Takvo školsko okruženje osjetljivo je na individualne interese i potrebe učenika te potiče kreativnost, inicijativu i interes za razvoj građanskih kompetencija. Stoga je važno razvijati suradnju s organizacijama civilnog društva u provedbi programa građanskog odgoja i obrazovanja. Uz njih, poželjno je surađivati s

obrazovnim ustanovama i ustanovama u kulturi kako bi se kroz umjetnost i kreativne metode utjecalo na razvoj građanske kompetencije mladih.

Dobre prakse provedbe građanskog odgoja i obrazovanja

Teme programa koji se mogu smatrati dobrim praksama redovito su obuhvaćale pojmove uvažavanja različitosti i tolerancije, građanske participacije, borbe protiv diskriminacije, solidarnosti, interkulturalnosti, ravnopravnosti, nenasilne komunikacije, prepoznavanja te suočavanja s predrasudama i stereotipima. U okviru nedavnih zbivanja, posebna pozornost posvećena je temama međukulturne i međuetničke tolerancije. Nadalje, veliki broj programa težio je razvoju sposobnosti i vještina uvažavanja različitosti, nenasilnog rješavanja sukoba, aktivnog slušanja, digitalne i medijske pismenosti, kreativnosti, samoinicijative, kritičkog razmišljanja i analize, izražavanja i deliberacije, suradnje i timskog rada te otvorenosti i razumijevanja drugih kultura i neprivilegiranih skupina.

Korištene su raznovrsne **metode poučavanja koje potiču participaciju i kritičko razmišljanje**. Neke od najučestalijih obuhvaćale su rad u grupama na određenim projektima, debatu i diskusije, participativne igre i radionice, igre u kojima sudionici glume različite uloge, te učenje o drugima i drugačijima na temelju izravnog susreta s pripadnicima određenih skupina u kontekstu gostujućih predavača te fizičkih ili virtualnih susreta.

Nadalje, mnogi su primjeri obuhvaćali **suradnju različitih aktera** pa je tako uočena česta suradnja između škola kao sastavnica formalnog obrazovnog sustava te raznih organizacija civilnog društva koje su, osim gostovanja i nadopune formalne nastave, organizirale izvannastavne aktivnosti prilagođene lokalnom kontekstu i potrebama učenika. Uočena je i suradnja lokalne zajednice i aktera poput umjetnika ili javnih centara u pružanju neformalnih edukativnih programa i aktivnosti.

Sadržaj programa dobrih praksi nerijetko je **kontekstualiziran**, odnosno odgovara karakteristikama, potrebama i problemima lokalnih zajednica. To se posebice odnosi na aktivnosti neformalnih aktera i organizacija. Primjerice, spomenuta metoda učenja o identitetima i uvažavanju različitosti kroz direktnig susret s pripadnikom/icom određene skupine, je učestala metoda u područjima koja su suočena s problemom isključivanja ili diskriminacije određenih skupina poput Roma ili izbjeglica i imigranata.

Naposljetku, veliki broj proučenih praksi prepoznao je važnost osnaživanja i unapređenja kompetencija onih koji bi GOO trebali provoditi. Zabilježeni su tako programi kojima je primarna zadaća bila unapređenje znanja i vještina edukatora, odnosno onih koji se bave poučavanjem u neformalnim programima i rade s mladima te učitelja i nastavnika GOO-a te mladih aktivista. Time su se dodatno osposobili akteri za buduće sudjelovanje u formalnim i neformalnim programima te se poboljšala kvaliteta njihovog budućeg doprinosa.

Izvori:

Bagić, Dragan. 2011. 'Politički stavovi maturanata i njihove determinante: odgaja li škola dobre građane?' U *Odgaja li škola dobre građane?*, ur. Dragan Bagić. Zagreb: GONG i FPZG.

Bagić, Dragan, i Berto Šalaj. 2016. 'Kako mladi stječu političko znanje? Analiza čimbenika političke pismenosti hrvatskih maturanata'. U *Od podanika od građana: razvoj građanske kompetencije mladih*, ur. Marko Kovačić i Martina Horvat, 51–72. Zagreb: IDIZ i GONG
Dostupno na:
<http://idiprints.knjiznica.idi.hr/507/1/Od%20podanika%20do%20gra%C4%91ana.pdf>
(pristupljeno 11.12.2018.)

Baketa, Nikola i Kovačić, Marko. 2018. Izvještaj o provedenim fokusnim grupama s nastavnicima GOO-a - izvještaj referiran na Ekspertnom forumu GOOD inicijative na temu Interstiticijske strategije uvođenja GOO-a.

Bovan, Kosta, i Daniela Širinić. 2016. '(Ne)demokratski stavovi maturanata u Hrvatskoj - prisutnost i odrednice'. U *Odgaja li škola dobre građane?: Studija o političkoj socijalizaciji hrvatskih srednjoškolaca*, 73–90. Zagreb: IDIZ i GONG.

Europsko vijeće. 2015. Declaration on Promoting Citizenship and the common Values of Freedom, Tolerance and Non-Discrimination through Education. Dostupno na:
http://prosvasimo.gr/docs/pdf/citizenship-education-declaration_en.pdf (pristupljeno 18.12.2018.)

GEAR projekt 2017./2018. Web stranica: https://gear.gong.hr/?page_id=1283 (pristupljeno 18.12.2018.)

Glas Slavonije.hr. 2018. Uvode građanski odgoj i obrazovanje. Dostupno na:
<http://www.glas-slavonije.hr/378278/3/Uvode-gradjanski-odgoj-i-obrazovanje> (pristupljeno 13.12.2018.)

Grad Rijeka.hr. 2018a. Građanski odgoj i obrazovanje. Dostupno na:
<https://www.rijeka.hr teme-za-gradane/odgoj-i-obrazovanje/osnovne-skole/programi-i-projekti-u-osnovnim-skolama/gradanski-odgoj-obrazovanje/> (pristupljeno 11.12.2018.)

Grad Rijeka.hr. 2018b. Županija uvodi građanski odgoj i obrazovanje po riječkom modelu. Dostupno na:
<https://www.rijeka.hr/zupanija-uvodi-gradjanski-odgoj-obrazovanje-po-rijeckom-modelu/> (pristupljeno 13.12.2018.)

Grad Sisak.hr. 2018. Građanski odgoj i obrazovanje u svim sisačkim osnovnim školama. Dostupno na:
<http://sisak.hr/gradanski-odgoj-i-obrazovanje-u-svim-sisackim-osnovnim-skolama/> (pristupljeno 13.12.2018.)

Horvat, Martina, i Marko Kovačić. 2016. 'Razvoj političkih i građanskih kompetencija mladih - pregled uvođenja građanskog odgoja i obrazovanja u hrvatski obrazovni sustav'. U *Od podanika od građana: razvoj građanske kompetencije mladih*, ur. Martina Horvat i Marko Kovačić, 15–31. Zagreb: IDIZ i GONG. Dostupno na:
<http://idiprints.knjiznica.idi.hr/507/1/Od%20podanika%20do%20gra%C4%91ana.pdf>
(pristupljeno 11.12.2018.)

Ilišin, Vlasta, Dejana Bouillet, Anja Gvozdanović, i Dunja Potočnik. 2013. *Mladi u vremenu krize: Prvo istraživanje IDIZ-a i Zaklade Friedrich Ebert o mladima*. Zagreb: IDIZ i Friedrich Ebert Stiftung.

Kršul, Dora. 2018. Još jedna županija u 10 svojih škola od jeseni uvodi Građanski odgoj kao izvannastavnu aktivnost. Dostupno na: <https://srednja.hr/zbornica/nastava/jos-jedna-zupanija-10-svojih-skola-jeseni-uvodi-gradanski-odgoj-izvannastavnu-aktivnost/> (pristupljeno 13.12.2018.)

Nansen Dijalog Centar. 2018. O programu. Projekti. Dostupno na: <http://www.ndcosijek.hr/kdbz/index.php/o-programu/projekti> (pristupljeno 18.12.2018.)

NCVVO. 2018. Međunarodna istraživanja: ICCS. Dostupno na: <https://www.ncvvo.hr/medunarodna-istrazivanja/iccs/> (pristupljeno 17.12.2018.)

Obrazovna zviždaljka. 2018. Kako održati vatru živom? Ekspertni forum GOOD inicijative o razvoj građanske kompetencije mladih u Hrvatskoj. Dostupno na: <http://oz.goo.hr/kako-odrzati-vatru-zivom-ekspertni-forum-good-inicijative/> (pristupljeno 17.12.2018.)

‘Preporuka Europskog Parlamenta i Savjeta: Ključne kompetencija za cjeloživotno učenje - europski referentni okvir’. 2010. *Metodika* 11 (20): 169–82. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/61536> (pristupljeno 13.12.2018.)

Schulz, Wolfram; John Ainley, Julian Fraillon, Bruno Losito, Gabriella Agrusti, Tim Friedman. 2018. *Becoming Citizens in a Changing World: IEA International Civic and Citizenship Education Study 2016 International Report*. Springer International Publishing. <https://iccs.iea.nl/cycles/2016/findings/single-finding/news/iccs-2016-international-report-becoming-citizens-in-a-changing-world/> (pristupljeno 17.12.2018.)

Spajić-Vrkaš, Vedrana. 2015. *(Ne)moć građanskog odgoja i obrazovanja: objedinjeni izvještaj o učincima eksperimentalne provedbe Kurikuluma građanskog odgoja i obrazovanja u 12 osnovnih i srednjih škola (školska godina 2012./2013.)*. Zagreb: Nacionalni centar za vanjsko vrednovanje obrazovanja.

Startthechange.net projekt 2017./2018. Web stranica: <https://startthechange.net/project/> (pristupljeno 18.12.2018.)

Šalaj, Berto. 2015. ‘Novi program građanskog odgoja i obrazovanja u hrvatskim školama: početak ozbiljnog rada na razvoju demokratske političke kulture ili smokvin list ministarstva?’ U *Demokratski potencijali mladih u Hrvatskoj*, ur. Vlasta Ilišin, Anja Gvozdanović, i Dunja Potočnik, 214–68. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu. Dostupno na: http://bib.irb.hr/datoteka/787543.Dem._potencijali.pdf (pristupljeno 18.12.2018.)

Šalaj, Berto. 2018. *Policy brief: U očekivanju Godota? Politika, demokracija i građanski odgoj i obrazovanje u Hrvatskoj*. Zagreb: GOOD Inicijativa, GONG. Available on: http://oz.goo.hr/wp-content/uploads/2018/09/u_ocekivanju_godota_ObZ_GOOD.pdf (pristupljeno 11.12.2018.)